

Љубомир СТЕПАНОВ – Стеван БУГАРСКИ

ДЕМОГРАФСКА СЛИКА ПОМОРИШЈА¹ ПОСЛЕ СЕОБА
СРБА У РУСИЈУ*1. Демографска померања до сеоба у Русију*

Најстарији познати трагови Срба у Поморишју јесу њихови прелази, почев од VI века, када су се, напустивши своју постојбину, насељавали у Панонској низији и на Балкану. Према ушћу Мориша настанило се српско племе Бодричи.

У средњем веку судбина поморишких Срба условљена је и одређена европским политичким приликама. Наиме, мађарски владари су им привремено давали и потврђивали извесна права, да би их придобили за ратовање против Турака.

У XV веку дошло је и до међудржавних мађарско-српских споразума, који су се одразили и на Поморишје. Српски великаши (деспоти и властела) добијају про-стране поседе, на којима насељавају на стотине српских породица, и тако се етничка слика Поморишја полако мења, а Срби постају значајан чинилац у свим областима (нарочито у војној) и тај свој положај задржавају и током XVI века.

Након Велике сеобе под патријархом Арсенијем III (Чарнојевићем) ојачан је бројно и уопште српски живаљ у Аустријском царству, па, дакле, и у Поморишју. Двор је настојао да искористи Србе за борбу против Турака. Рачунајући на њихову даљу оданост и приврженост, цар Леополд I им је издао такозване *Илирске привилегије*, које су познији владари потврђивали, мада их нису строго спроводили.

Долазећи у Хабсбуршку монархију, Срби су се заносили мишљу да ће ратовањем уз ћесара ускоро ослободити Србију и вратити се на своја огњишта; али што је време одмицало, постајало је све јасније да ће они још дуго морати да буду странци.

Да новопридошло српско становништво не би образовало етничку, територијалну, војну или политичку целину, државна власт га је разместила на уском и дугачком појасу дуж државних граница на Дунаву, Тиси и Моришу.

Припреме за оснивање Поморишке крајине отпочете су првих дана XVIII века. Године 1701. у Надлаку, где је живело око 600 српских породица, подизане су зграде за будуће граничаре. Када је Крајина озваничена године 1703, њен први заповедник био је Јован Поповић Текелија, са седиштем у Араду.

Прва расподела посада по граничарским местима била је следећа²:

¹ Рад има у виду само насеља на територији данашње Румуније.

² Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводици*, Књига друга, Нови Сад, 1959, стр. 97.

<i>Место</i>	<i>Званични румунски назив</i>	<i>Број граничара</i>
Арад и Арад-Гај	Arad și Arad-Gai	373
Глоговац	Glogovăț	33
Селиште	Săliștea	103
Јенопоље	Ineu	82
Мандорлак	Mândruloc	33
Надлак	Nădlac	92
Павлиш	Păuliș	215
Печка	Pecica	215
Семлак	Semlac	136
Тотварадија	Vărădia de Mureș	109
Халмађ	Halmagiu	29
Шејтин	Șeitin	33
Шољмош	Șoimoș	130
<i>Свега</i>		<i>1583</i>

За граничарски позив регрутовано је и нешто староседелаца, а досељавани су и граничари изван Поморишја: из Будима, Острогона и Коморана. У ствари, граничарски позив је био привлачан и по томе, што су власти у почетку настојале да *Илирске привилегије* важе само за новодошле, да се не протегну и на старији, стабилни слој Срба у Царству.

Војна граница је образована постепено, најпре као каква народна војска, да би затим била подвргнута строгом војничком уређењу, које се простирало и на приватни живот граничара.

Закључењем Пожаревачкога мира 1718. године дошло је до померања државних граница; Поморишка крајина постала је беспредметна, па је законским чланком XVIII из 1741. прописано да се развојачи³.

Посредну слику о броју и величини граничарских насеља пружа позни извештај, састављен 31. децембра 1746. године са потписом пуковника Фрајтага (Freitag), тадашњег заповедника Поморишке границе о броју цркава и свештеника: у целој Поморишкој крајини било је, сем Арада и Арад-Гаја, још 10 граничарских српских насебина отвореног типа (то јест без одбрамбених тврђава и шанчева); у сваком од тих места била је по једна православна црква, а опслуживало их је 25 свештеника, и то: у Печки – 7 свештеника и 1 прота, у Надлаку – 4 и 1 прота, у Семлаку – 3, у Глоговцу, Сабатхељу и Шајтину – по 2, у Мандорлаку, Чичиру и Шољмошу – по 1; уз то је Крајини припадао манастир Ходош, са десетак монаха⁴.

Након распуштања Поморишких граничара уследили су немири, протести, расељавања, силажења на Дунав и Тису, и чувено исељавање у Русију. То је било највеће исељавање Срба из једне компактне средине са ових простора и означило је прелом у животу поморишких Срба.

³ Душан Ј. Поповић, *нав. дело*, стр. 117.

⁴ Срета Пецињачки, *Записи о потиско-поморишким насељима и црквама из 1746/7. године*, “Зборник за историју Матице српске”, бр. 26/1982, стр. 169–170.

2. Стање после сеоба у Русију

У недостатку тачних статистичких података тешко је утврдити бројчани однос између Срба који су ту живели пре Велике сеобе из 1690. године и оних који су дошли поменутом сеобом. Поједини посредни показатељи наводе на закључак да је, бар у Араду и околини, новонасељени граничарски слој бројем надмашио додашње српско становништво. Тако је арадски део означен на старим мапама као Текелијина варош постао центар арадских Срба, превагнувши над старијим српским квартовима Ђуковцем и Скелом, и остао је то и након исељавања у Русију, па и након јерархијске поделе у Карловачкој митрополији. С друге стране, након развојачења и исељавања које га је пратило, поморишка граничарска места ушла су у другу половину XVIII века са незавидном демографском сликом и посебно са веома ослабљеним српским елементом.

Ратовања и дугогодишња несигурност друштвеног положаја граничара условили су извесну запуштеност домаћинства, и у граничарским и у коморским местима. То се огледа у стању цркава, које је забележено у архијерејском попису из 1759. године⁵:

• *Варош Надлак*, подлежи Комори. Церков дрвјана, каменаја, велика, покривена шиндром, с тороном великим, новим, каменим, от два трула дрвјана; в нем же имјејут три звона, но јешче недигнута. Престол камен зидат четвероугolni, освјашчен Г. епископом Исаијем Антоновичем; на нем же три плашчанице от платна. Антиминс Г. Синесија Живановича изрјадни; кутија велика изцифрата, за Свјатаја, кондирчић со Свјатим миром. Евангелије ново московско, неоковато; 3 свјешчника от жутога туча, потир, дискос, звјездица, лжица от сребра позлашчена, дарци от зелене и жуте свиле, петохљебница от плеха бела, књиге московске све правилне, одежа свилена, фелон, стихар, епитрахиль, 3 пара наруквица, појас, 3 фелона и 2 стихара от платна; 6 велики престолни икона, 8 кандила које от жута плеха, от пиринча, от плеха, посребренено велико, от сребра једно помање, и от стакла; једин цвјет велики от жута туча, 6 велики свјешча с чираци.

Попа четири:

1. Поп *Лазар Попович* (отлучен јест в сије времја), рукоположен от Г. Исаије Антоновича.

2. Поп *Јоан Попович*, рукоположен Г. Исаијем Антоновичем во Арадје 1756. јануарија 7; литургију служи, сингелију има. Попадија жива.

3. Поп *Теодор Стојанович*, рукоположен от Г. Синесија Живановича в Арадје 1756. јануарија 7; литургију служи, сингелију нема. Попадија жива.

4. Поп *Сава Николитч* (сеј јешче без парохије), рукоположен Синесијем Живановичем во Алмашје сеље, в диштриктје белском 1759, 20 маја; литургију служи; сингелију нема. Попадија жива.

• *Варош Печка*, подлежит Комори; житеља има православни: Србаља, Влаха, и Римљана и церков их. Церков наша православна јест храм Свјатаго Отца Николаја, слаба, стара и трошна, довољно велика, от плетера оплетена и покречена; покривена

⁵ Димитрије Руварац, *Статистички преглед Велико-Варадске епархије 1759. године*, "Архив за историју Српске православне карловачке митрополије", Карловци, год. I, бр. 1/05. 10. 1911.

шиндром. Такожде трошна, без тороња, на особ древјана слаба звоница, в неј једно звонце. Престол во олтари древјан, освјашчен Г. Јоаникијем Мартиновичем, на нем 3 плаштанице, једна от плаветне ћоче, друга от плаветне дамашке, трећа от беле ћоче. Кутија за Свјатаја жута от плеха, кондирчић от калаја со Свјатим миром, 3 свјешчника тракслерска, позлашчени, један от пиринча, и две кадионице паки от пиринча. Антиминс от Блаженаго Г. Арсенија Чарнојевича, Патриарха, освјашчен, но стар весма. Прочаја вешчи: икони, одежде и книге, развје влашки книга, све церковне.

Попа четири:

1. Протопоп *Георгиј Попович*, на свјашченство поставлен Г. Исаијем Антоновичем, а на протопопство Г. Синесијем Живановичем.

2. Поп *Илија Божин*, рукоположен Јоаникијем Мартиновичем.

3. Поп *Крачун Димитријевич*, рукоположен Данилом, митрополитом букурешким.

4. Поп *Јоан Петрович*, рукоположен от Синесија Живановича.

• *Село Торња*, подлежит господствованију Марци Бана. Церков храма Свјатаго Отца Николаја, от плетера, олепљена, покривена сламом, весма слаба и трошна, скоро пала. Освјашчена Г. Викентијем Јоановичем. Престол древјан; на нем 2 чаршава от платна и картона, кутија за Свјатаја древјана, кондирчић со Свјатим миром, сосуди свјашчени стари, от туча, дарци от свиле стари такожде. Антиминс Г. Викентија Јоановича, добри, тастамент једин добри московски и прочији книги правилни, московски; одежда свјашчена от картона.

Попа два:

1. Поп *Петр Стефанович*, рукоположен от Г. Синесија Живановича во Арадје 1754; литургију служи; сингелију нема. Попадија жива.

2. Поп *Петр Стојанович*, и тај рукоположен от Г. Синесија Живановича во Арадје 1758; литургију служи; сингелију нема. Попадија жива”.

Ако су тако изгледале цркве, тада најугледнија здања по местима, може се претпоставити како су изгледала села са полунапуштеним или напуштеним домаћинствима.

У другој половини XVIII и првој половини XIX века заоставше српске заједнице у Поморишју настојале су да се опораве након масовних миграција и друштвених потреса, али се изгубљено није дало надокнадити.

Када је 1864. године започета јерархијска подела у Карловачкој митрополији, те је требало поделити црквене општине у Поморишју између Арадске епархије, која је припала румунској Ердељској митрополији, и Темишварске епархије, која је остала у српској Карловачкој митрополији, испоставило се следеће:

• у некадашњим граничарским местима Глоговац, Селиште, Јенопоље, Мандорлак, Павлиш, Семлак, Тотварадија, Халмађ, Шејтин и Шољмош више није било Срба; у местима Надлак и Печка Срби су, са по седамдесетак породица, представљали незнатну мањину;

• у ширем поморишком подручју биле су чисто српске црквене општине у местима: Арад (Текелијина црква), Варјаш, Велики Семпетар, Кетфељ и Наћфала;

даље, Срби су представљали већину у Великом Семиклушу, Сараволи и Чанаду, а били су мањина у Арад-Гају, Моноштору, Мунари, Торњи и Фенлаку.

Договорно, већини је остављана црква, а мањина је добијала намиру, како би себи накнадно изградила нову цркву. Података о броју Срба по мешовитим местима нема из истог годишта, јер се због мешовитих бракова дуго није могао обавити засебни попис, него је заједнички навођен број свих православаца. Међутим, какве су биле наше мањине говори податак да је само у Фенлаку Српска црквена општина имала обезбеђене материјалне и имовинске услове за самостални опстанак, а у свим осталим новооснованим црквеним општинама, и цркве и црквеноопштинске зграде су подизане и даље одржаване уз помоћ манастира Бездина.

Демографску слику Срба у Поморишким местима после јерархијске поделе пратили смо према разним доступним изворима, и то за сва насеља где постоје српске цркве.

Место	Г о ђ и н а					
	1868*	1878*	1897*	1900	1905*	1911*
Арад		1162	1200	1234	1430	1398
Арад-Гај		632	792	744	792	904
Варјаш	1914	1928	2078	2054	1909	1945
Велики Семиклуш		1411	1236	1341	1322	1331
Велики Семпетар	2986	2626	1960	1978	2163	2475
Кетфељ	1681	1723	1381	1381	1363	1363
Моноштор		268	268	333	371	405
Мунара				211		
Надлак		205	179	254	242	222
Наћфала	938	931	942	966	980	1017
Печка		256	280	231	183	172
Саравола		1478	1207	1237	1427	1509
Торња			210	310	397	366
Фенлак		1016	925	925	1508	1105
Чанад		1518	1609	1609	1698	1692
Свега		15154	14267	14808	15785	15904

Место	Г о ђ и н а				
	1924*	1938	1966	1992	2002
Арад	847	716	1082	554	602
Арад-Гај	814	725			
Варјаш	1817	1757	1240	837	521
Велики Семиклуш	1351	950	779	586	452
Велики Семпетар	2047	2167	1576	706	514
Кетфељ	1308	1124	821	393	268
Моноштор	352	307	151	62	24
Мунара	321	119	86	43	29
Надлак	230	185	132	56	19
Наћфала	906	900	648	366	175
Печка	207	180	129	51	33
Саравола	1118	1085	781	355	243
Торња	281	256	184	87	50
Фенлак	1024	1000	711	396	224
Чанад	1335	1260	907	401	266
Свега	13958	12731	9227	4893	3420

Подаци потичу из следећих извора:

- за годину 1868 - *Уредба о уређењу црквених, школских и фондиционих дела Грчко-источне српске митрополије одобрена превишњим Краљевским рескриптом од 10. августа 1868, са изменама и допунама и важнијим одлукама средишњих аутономних органа*, Сремски Карловци, 1909, стр. 195-197.
- за године 1878. и 1897 - *Евгеније Летица, Први шематизам Српске православне епархије темишварске за годину 1897*, Сремски Карловци, 1897, стр. 37-64.
- за годину 1900 - *Димитрије Руварац, Шематизам Источно-православне српске митрополије карловачке за 1900. годину*, Сремски Карловци, 1900, стр. 261-266.
- за годину 1905 – *Уредба о уређењу црквених, школских и фондиционих дела Грчко-источне српске митрополије одобрена превишњим Краљевским рескриптом од 10. августа 1868, са изменама и допунама и важнијим одлукама средишњих аутономних органа*, Сремски Карловци, 1909, стр. 195-197.
- за годину 1911 – *Рад Епархијске управе темишварске од 1919-1912. године*, Велика Кикинда, 1912, стр. 168-169.
- за годину 1924 – *Слободан Костић, Шематизам Православне српске епархије темишварске у Краљевини Румунији за 1924. годину*, Темишвар, 1926, стр. 91.
- за годину 1938 – *Слободан Костић, Срби у Румунском Банату. Историски, бројни, економско-привредни преглед 1940. године*, Темишвар, 1940, стр. 109-111.
- за годину 1966 – *Резултати државног пописа становништва 15. марта 1966.*
- за годину 1992 – *Љубомир Степанов, Савез Срба у Румунији*, Темишвар, 1997, стр. 186-189.
- за годину 2002 – Прелиминарни резултати пописа објављени у темишварској штампи.

Звездицом су означени црквени пописи.

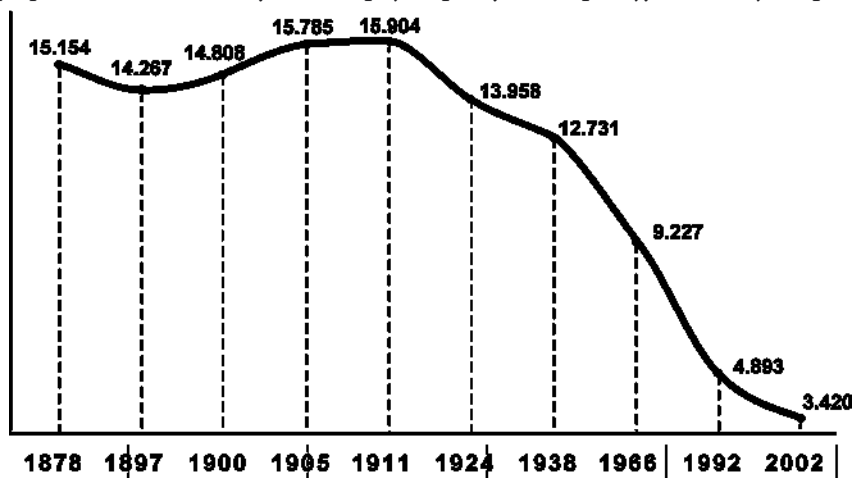
Почев од пописа из године 1966. подаци за Арад и Арад-Гај су заједнички. Мада и у прошлости а и данас постоје извесне разлике између црквених и државних пописа, оне су незнатне и објашњиве условима у којима се пописи обављају. Према свим постојећим пописима демографска слика српског присуства током читавога века и по предочава да је Срба у целом Поморишју мало и све мање, да је њихов удео у целокупном становништву незнатан и у сталном опадању, с тим што је и стрмина опадања све већа.

У великој већини некадашњих граничарских насеља Срба више нема; њихово трајање стало је половином XVIII века.

При спровођењу пописа Епархије темишварске из 1927. године за места изван општина где постоји српска црква, у Поморишју су забележена свега 3 Србина, сви у Семлаку⁶. Последњи државни попис становништва забележио је Србе у Јенопољу (1), Куртићу (4), Мандорлаку (2), Павлишу (3), Шејтину (3), Шиманду (1) и у другим местима Арадске жупаније (16). Очигледно, то су случајни досељеници, без икакве везе са старим граничарским становништвом.

⁶ *Срби у општинама где нема српске цркве и српске школе*, “Гласник. Црквени, школски и друштвени лист”, год. VII, бр. 4/15. 06. 1927.

Графичка слика целокупнога броја Срба у Поморишју сасвим је изражајна:

Крива се опасно приближава абсциси, и кроз врло кратко време она ће поћи асимптотно с њом, јер Срби не могу ускоро сасвим нестати, али ће њихово присуство остати само симболично.

Непрекидни и вртоглави демографски пад српског живља у Поморишју сасвим је несразмеран са општим демографским кретањем дотичнога подручја. Удео Срба у становништву по местима кретао се овако:

Место	Удео Срба у целокупном становништву места (%)		
	1838	1992	Пад
Арад и Арад-Гај	2,2	0,3	-1,9
Варјаш	40,6	20,8	-19,8
Велики Семиклуш	10,0	4,5	-5,5
Велики Семпетар	77,9	35,3	-42,6
Кетфељ	71,9	26,5	-45,4
Моноштор	18,2	4,4	-13,8
Мунара	18,4	14,3	-4,1
Надлак	1,2	0,7	-0,5
Нађфала	64,4	24,4	-40,0
Печка	1,9	0,4	-1,5
Саравола	29,1	14,4	-14,7
Торња	11,7	7,5	-4,2
Фенлак	31,6	11,4	-20,2
Чанад	19,4	10,1	-9,3
<i>Свега</i>	<i>9,77</i>	<i>2,04</i>	<i>-7,73</i>

Удео у односу на целокупно становништво поморишкога подручја само је несвесела потврда српског дуготрајног нестајања, за које више нема оправдања у сеобама, нити га треба тражити изван нас самих.

Ко зна хоће ли се икада тачно одредити колико је Срба досељено а колико расељено из Поморишја. Можда то јесте, а можда и није битно. Као суштинско

остаје да је Поморишје широкогрудо отворило своја недра Србима страдалницима у најтежим данима њихове историје; стицајем околности неким је постало отаџбина у којој су остали да трајно бораве до данас.

И када се све сведе, остаје гола чињеница да су се многобројни Срби, раселивши се из Поморишја с надом на боље, изгубили и одавно утопили у нове средине, а оставши у Поморишју, крај свих тешкоћа и неповољности, уживали су каквотакво затишје и опстали до данашњих дана.

У наведеним поморишким местима још и сада је у надлежности Православне српске епархије темишварске 15 српских цркава и манастир Ваведења Пресвете Богородице, на Бездни. Српске парохије опслужује 8 активних свештеника, а у Бездину живи једна монахиња.

Нада за преостале Србе у Поморишју јесте њихова непрекидна веза са Србијама из осталих места и њихово учешће у културним токовима Срба у Румунији.

РЕЗИМЕ / SUMMARY

На основу црквених и државних пописа, као и на основу појединих посредних доказа, рад приказује општу демографску слику Срба у Поморишју, а посебно демографска померања као последице развојачења Границе и сеобе у Русију половином 18. века.

Изводи се закључак да је првих година 18. века у Поморишју српско граничарско становништво превагнуло над коморским Србима староседеоцима, па је граничарско насељавање, највеће измештање Срба из једне компактне средине са ових простора, означило прелом у континуитету њиховог трајања у Поморишју.

Чињеница је да су се многобројни насељени Срби одавно утопили у нове средине, а да су они који су остали у Поморишју, иако малобројни, опстали до данашњих дана.

Удео Срба у целокупном становништву места у којима бораве у Поморишју износи свега 2%. Ипак, они имају 15 српских православних цркава и манастир Бездин, а српско месно становништво у сталној је вези са целокупним Српством у Румунији.

*

According to church and state censuses, as well as according to individual direct evidence, the paper presents a general demographic picture of the Serbs in the Moris region, especially demographic changes as the consequences of the demilitarization of the border and migrations to Russia in the middle of the 18th century.

The conclusion is that in the first years of the 18th century the Serbian border-guard population in the region along the Moris prevailed over the Serbian natives involved in supplying the army and the displacement of the border-guard population. The greatest displacement of Serbs from a compact environment in these regions, broke the continuity of their existence in the Moris region.

The fact is, that many displaced Serbs became assimilated into the new environments, but those few who stayed in the Moris region have survived up to the present.

The share of Serbs in the total population of the Moris region is only 2%. However, they still have 15 Serbian orthodox churches and a monastery Bezdin, and the Serbian local population keeps constant contacts with the whole Serbian nationality in Rumania.